

САМООЦЕНКА И ТРУДНОСТИ В РАЗВИТИЕТО ПРИ ДЕЦА И ЮНОШИ НА РАЗВЕДЕНИ РОДИТЕЛИ

Боряна Теодосиева
Детско-юношески психолог

Резюме. В статията се разглеждат съвременните възгледи за структурата на семейната институция и в частност – за развода като често срещано явление през последните години. Представени са изследвания на различни автори относно самооценката и трудностите в развитието при децата на разведени родители.

Изложението запознава с проведено емпирично изследване по темата през месеците април-май 2011 г. Изследвани са 149 лица (с въпросник на Р. Гудман) за трудности в развитието, 20 лица с теста „Кой съм аз?“ и 74 деца с рисуващия тест „Моето семейство“.

В заключението са представени най-важните изводи за психологическата практика, дефицитите, както и перспективите за търсене на бъдещи изследователски хоризонти. Направен е опит да се изведат насоки към родителите по отношение на това, как да се възпитават децата така, че те да растат уверени в себе си. Представени са също така различни пътища и средства за превенция на негативните последици от развода върху децата чрез работата на семейните консултанти и терапевти с цел съхранение на семейството.

Keywords: divorce, self esteem, positive parenting, prevention

Увод

Семейството е най-важната жизнена среда за развитието на малкия човек, фактор за създаване чувство на сигурност, както и място за преживяванията на детето. Семейството е и основен източник на информация, чрез който се стимулират познавателните процеси у детето. Семейните взаимоотношения задават поведенческият модел на всеки млад човек, нужен му за връзката със социума и помагач му за разгръщане на собствената идентичност. За детето отговорът на въпроса „Кой съм аз?“ идва чрез това, което научава самò, но най-вече чрез онова, което му е казано или съобщено от родители и близки. Ролята на взаимоотношенията в семейството привличат вниманието на много учени с цел изследване на детския свят.

През последните години в обществения живот се наблюдава постепенно разрастване на явлениято „развод“ и „дете на разведени родители“. Днес все по-често употребяваме понятия като непълно семейство, самотно родител-

стване, negliжиране, агресивно поведение, депресия – използвани като етикет за представителите на най-младото поколение и техните родители.

В съвременния свят типове семейства се делят най-общо на пълни и непълни. Според В. Боянова (2001) пълноценният стил в семейната организация на живот изисква пълно семейство. Това означава да са налице и трите му елемента: баща, майка, дете (деца). Всяко нарушаване на който и да е елемент и по какъвто и да е начин се отразява на този стил. Липсата на част от семейството може да се сравни с липсата на част от сложен уред. Той няма да работи или „често ще дава дефекти“ – така е и при нарушеното триединство на семейството.

Като пръв модел на големия свят, отношенията в семейството определят и начина, по който детето възприема света. Той може да бъде: а) психологически адекватен и оптимистичен (присъщ е на деца с благополучни семейни отношения; родителите се отнасят към тях с любов и разумна строгост); б) неоснователно оптимистичен (когато децата са превърнати от родителите в център на семейния живот и са изолирани от реалните трудности); и в) адекватно песимистичен, дори мрачен (при деца от неблагополучни семейства). Семейните отношения дефинират и социалната насоченост на поведението на детето: просоциално, асоциално и антисоциално. Изследванията показват, че асоциалното и антисоциалното поведение са свързани с дисхармонията на семейните отношения. Те влияят върху детската личност по-силно, отколкото разводът, по-силно дори и от смъртта на единия от родителите (по-подробно виж Бъчева, 2009).

Поставени в сложна обществена среда, все повече семейства се изправят пред много и тежки проблеми, свързани с отглеждането на децата си. По детските площадки все повече майки „гордо“, но и с мъка признават, че отглеждат сами децата си, все повече невръстни хлапета не познават употребата на думата „татко“. Засилва се тенденцията за прибягване към авторитарен тип възпитание с подчертано физически наказания и липса на капацитет за адекватно разбиране на детските послания от родителите.

„Какво се случва в детската душа на малкия човек след развода на мама и татко?“, „Какво означават рисунките, които детето рисува, и какви симптоми то проявява по време на развода и след това?“, „Как се отразява липсата на единия родител след развода на децата, на тяхната самооценка, поведение, емоционално състояние и отношения с връстници?“ Тези въпроси вълнуват все повече съвременни български семейства, които не успяват да съхранят брака си и се разделят още в ранните години на своя съвместен живот.

1. Постановка на проблема

Според статистиката всеки втори брак в Европейския съюз завършва с развод, а всяко трето дете се ражда в семейство без официално сключен брак. България е сред първите страни по разводи в Европа след Чехия, Литва и Естония, сочи статистика на Евростат. Най-стабилни са браковете в Ирландия

и Италия. През 2007 година България е постигнала абсолютния рекорд по разводи, показват данните на Националния статистически институт за браковете и тяхното разтрогване.

Изследвания на Джон Лендис, посветени на последиците от развода за най-малките членове на семейството, сочат тревожни данни. Според тях децата на разведени родители, които живеят при майките си, се чувстват различни от другите деца (23 %), срамуват се от развода на родителите (21 %), чувстват се по-ниско качество от другите деца (16 %), смущават се при общуването си с приятели (10 %), чувстват накърнено личното си достойнство (7 %), дружат с деца от други разведени семейства (3 %), крият от приятелите си, че родителите им са разведени (2 %). Подчертава се също така, че нерядко децата прибягват до измислици, като например, че единият от родителите е починал или пътува и скоро ще се върне. От изследването става ясно, че едва 2,5 % от изследваните са доволни от раздялата на родителите и от живота си само с майката. Тези деца споделят, че у дома вече няма „да има побоища“, „да се чуват ругатни и цинизми“, „ще е спокойно, защото си е отишъл един пияница“ (виж Боянова, 2009).

Не бива да се подценява фактът, че за най-рисков външен средови фактор на детско-юношеския суицид изследователите често представят загубата на обичан и значим за децата и юношите близък човек – най-често родител, било то чрез смърт, развод, емоционално дистанциране и др.

Авторите М. Аргайл и М. Хендерсън в известния труд „Анатомия на човешките отношения“ (1989) констатира: „Разводът има по-тежко отражение върху децата от смъртта на родител; влиянието на конфликта между родителите е по-силно от влиянието на раздялата. Причините, поради които конфликтът и разводът са вредни за децата, включват загубата на привързаност, загубата на образец за подражание, влошената и неустойчива дисциплина...“.

Според френската психоаналитичка Франсоаз Долто (1978) разводът узаконява състоянието на семейството, носи по-свободна и спокойна атмосфера и предразполага към разговори за новия статут на децата. Авторката отразява важноста на това, че родителите не трябва да спестяват истината за техните взаимоотношения от децата. Наред с брака, раздялата също е ситуация, която води до определени решения. Така например в личните карти на децата на разведени родители са отбелязани и двата адреса, на които би могло да живее детето – този на бащата и този на майката. Това е въведение от френската съдебна система, което е с цел да се намали чувството за подялба на детето и усещането за жертва на родителската война.

Като апел към всички семейства в подобна ситуация Долто отправя възгласа, че детето има нужда да продължи да обича и двамата си родители, независимо на кого ще бъдат дадени родителските права, както и потребността на малкия човек да знае, че и двамата му родители са щастливи от това, че то е тяхно дете.

1.1. Влияние на развода върху децата

Влиянието на развода и отражението му върху психиката на детето са изучавани от редица изследователи. По-голямата част от тях откриват тенденции към поведенчески проблеми, повишена тревожност, занижени учебни постижения и др. в групата от деца и юноши на разведени родители в сравнение с тези от пълни семейства.

Ходжийс (1992) акцентира върху факта, че проблематиката, свързана с децата на разведени родители, е обвързана най-вече с описанието на отделните случаи. Проследяването на частния случай и индивидуалните реакции на всяко дете и всеки родител по отношение на развода, както и стратегиите за преодоляването му, могат да са безценен източник на информация за създаването на нови хипотези и теории.

Американският учен се спира и на контекста от фактори, които съпровождат развода. Един от факторите е периодът на адаптиране след развода. Констатира се, че най-малките рядко пазят спомен за травмиращата ситуация от развода. По-големите деца, освен че проявяват засилено проблемно поведение и тревожност, пазят и спомените от раздялата на родителите, макар и дълбоко потиснали ги в себе си. За тези деца авторът отбелязва необходимостта да общуват пълноценно с възрастни и от двата пола, да имат възможност да видят различни поведенчески модели на своя пол, както и на пола на родителя, с когото не живеят. Като най-важна е потребността от пълноценно качествено и количествено общуване между децата и техните родители и засилване на емоционалната връзка между тях.

В своето проучване Тесман (1978) формулира понятието „поведение на търсещото дете“, чиито характеристики са да се вглежда в лицата на непознатите, търсейки изоставилия го родител, въпреки че дори не знае как изглежда. Тук се споменава, че такъв тип деца има риск да развият фантазии по отношение на липсващия родител. Например може да мисли: „Ако той беше тук, нямаше да ме кара да си лягам в 10 часа“ или „Ако беше той, щеше да ме пусне да отида на онзи концерт“ (виж Ходжийс, 1992).

В студиите „Синдром на родителско отчуждение“ на О. Коджо и Кьопел и „Семейните войни – отчуждението на децата“ на Уорд и Хейви се предлага нов емпиричен материал за превенция и интервенция. Засегнатите родители споделят как детето им не само искало да се скрие от тях, но и по какъв начин им било отнето. Според това, което те разказват, процесът на отчуждение протича винаги по определена последователност от сценарии. Разделянето на родителите продължава с тяхното неговорене, последвано от изолирането на единия родител, след което отчуждаващият родител с лекота осуетява общуването с отсъстващия родител дотогава, докато дезинформацията за него създава толкова негативна картина, че детето не иска да има повече нищо общо с него. Накрая вече не съществува семейна връзка между детето и отсъстващия родител. Именно затова в

САЩ усилено се работи за изграждането на концепция за действие, превенция и интервенция за преодоляване на синдрома на родителско отчуждение.

1.2. Самооценка и трудности в развитието при деца на разведени родители

По отношение изучаването структурата на Аз-а изследователите предлагат редица теории, които визират свои собствени идеи. Относно самооценката при децата на разведени родители, изследванията посочват, че тези деца имат по-занижена самооценка в сравнение с връстниците им от пълни семейства.

Автори като Марк Лири (1995) предлагат т.нар. социометрична хипотеза, според която равнището на самооценката е субективен показател за това, в каква степен човек се чувства приет от другите. „Стремежът към висока самооценка служи за защита на индивида от социално отхвърляне и изолация. Той се е развил като адаптивен психологически механизъм в хода на еволюцията, защото отделният човек не може да оцелее сам. Това е механизъм за регистриране реакциите на другите спрямо собственото поведение. Неуспехите и породената от тях ниска самооценка се преживяват като сигнал, че е възможно човек да бъде отхвърлен. От тук ниската самооценка е сигнал за възможното отхвърляне от обществото и изпълнява същата адаптивна функция като болката за физическото здраве“ (Дилова, 2008).

Според нас този феномен би могъл да се разгледа и по отношение на децата на разведени родители. Ако предположим, че малкият човек, който е станал свидетел на раздялата на своите родители и след развода се е почувствал виновен и отчасти изоставен от единия родител, предвид рядката възможност за срещи с него, най-вероятно би могло да се предположи, че разводът ще го доведе до състояние, в което детето ще оценява себе си по-скоро ниско, предвид страха от това, да бъде отхвърлен.

Проучвания на Ходжийс (1992) и Simmons & Rosenberg (1978), които провеждат изследвания на деца и юноши на разведени родители по отношение на самооценката, показват, че когато се самоописват, тези деца използват много негативни характеристики за себе си. Тази тенденция нараства с възрастта и се проявява най-вече при семейства с продължаващи конфликтни отношения, в които детето се идентифицира и с двамата си родители. Teuber & Hoffman (1987) отбелязват, че при децата, които са изцяло изоставени от единия родител след развода, се наблюдават ниска самооценка, слабо ниво на инициативност, депресивни състояния, по-слаба учебна мотивация и нарушени взаимоотношения с връстниците.

Според учените децата имат забележителната способност да остават устойчиви, когато им се дава подкрепата, която им е необходима. Ето защо съществуват редица алтернативни практики в съвременното психологическо консултиране, които спомагат за по-успешната работа с деца на разведени или разделени родители. Такива например са:

– алтернативна история, включваща желани възможности и нови значения, която би довела до по-задоволително преживяване, с отворен край;

- поправеното минало и идеалното бъдеще – повторно изиграване на минали събития, за катализиране на промяната в терапията с партньори;
- писане на писмо и документиране;
- трансформиращи микропрактики, обръщащи внимание на време, пространство, причинност, ценност;
- идеята за достатъчно добрата раздяла;
- работа по отношение на синдрома на родителско отчуждение.

2. Данни от емпирично изследване на самооценката и трудностите в развитието при деца и юноши на разведени родители

Разпространението на явлението „развод“ сред младите семейства през последните години и произтичащите от това последици за най-малките представители на семейната структура в качеството си на „деца на разведени родители“ ни мотивираха да изследваме отражението на тези два феномена върху психическото състояние на децата от непълни семейства.

2.1. Цел, хипотези, метод и участници в изследването

В изследване, проведено през 2011 г., една от водещите цели бе изучаването на **самооценката при деца и юноши на разведени родители**, както и появата на различни **трудности в развитието** по отношение на поведение, емоционално състояние, общуване с връстници. **Обект** на нашето изследване са група от деца в различни възрастови периоди, но обединени от признака, че са деца на разведени родители. Общият брой на изследваните деца с такъв статус е 42 на възраст от 4,6 г. до 16 г. от град София. **Предмет** на изследването бяха самооценката и трудностите в развитието от самоописания в устна или писмена форма, рисунките на тема „Моето семейство“, представени от деца както на разведени родители, така и от пълни семейства (или общо 74 деца), както и данните, получени от самоописателната част на теста на Гудман (или общо 149 изследвани лица). **Хипотезите** на емпиричното изследване са следните.

Предполагаме, че деца и юноши на разведени родители ще оценяват себе си по-скоро негативно, т.е. ще имат негативна самооценка.

Очакваме, че децата на разведени родители по-често от останалите деца ще изключват образа на единия родител (най-често бащата) от рисунката на семейство.

Изхождайки от идеята за очаквана по-ниска самооценка, предполагаме, че фигурата на детето в рисунките при деца и юноши на разведени родители ще бъде често пъти изолирана от останалите, поставена в края на листа или изобщо ще липсва.

Допускаме съществуването на проблеми и трудности в развитието по отношение на поведението, емоционалното състояние, общуването с връстници.

3. Резултати и обсъждане

Анализът на данните, получени с помощта на самоописателния тест „**Кой съм аз?**“, показва, че при 10 от всичките 40 изследвани лица от непълни се-

мейства, които са преживели развода на родителите си, се наблюдава тенденция към занижаване на самооценката.

Ще покажем достоверността на тези твърдения с няколко примера от протоколите на изследваните лица:

„Аз съм М. Обичам войни... Понякога се чувствам добър, когато някой говори с мен. Понякога се чувствам лош, когато някой не ме разбира, например мама или най-вече татко. Най-хубаво ми е, когато мама ми подарява неща, а най-тъжно, когато ме „ошамари“. Мечтая да имам много играчки... (след като приключваме разговора, ме моли да му подаря някоя от играчките в статята)“

М. Д. 7 г. (ИЛ 12)

„Ами това е труден въпрос, на който все още търся отговора. Да речем, че обичам да рисувам, защото невинаги съм уверена дали ще се получи нещо. Добре се справям с историята, психологията и БЕЛ. Трудно ми е да общувам с непознати. Вкъщи не се разбирам с нашите, защото ме подлудяват. Вторият ми баща иска винаги да е прав, обижда ме, а това не ми е приятно, защото ме засяга, въпреки че се правя, че не ми пука. Родителите трябва да подкрепят децата си, да са им приятели, а не да се държат като шефове с подчинени... защото така карат децата да ги намразват... (Пауза. Мисли.) Чувствам се добре, когато правя неща, които обичам. Рядко се харесвам, защото на външен вид смятам, че съм дебела и имам грозна кожа. Мечтая за самостоятелен, независим живот от нашите. А също да имам много животни и деца, за да не се чувстват сами като мен... Всъщност обичам животните повече от хората, защото хората са жестоки, а аз не обичам насилието... Аз умея да разбирам хората и искам и мен да ме разбират, но няма кой.“

М. Г. 15 г. – с диагноза разстройство на привързаността (ИЛ 21)

„Аз съм грозен човек, с грозно пъпчиво лице, ниска съм и съм плоска. С ужасен успех. Имам една-две(?) най-добри приятелки. ...Първият ми баща и майка ми са разведени. Сега живея втори живот. Имам втори баща и малко братче на 7 месеца. Често мисля за самоубийство и изпадам в депреси. Нуждая се от психологическа помощ... Нуждая се от нещо, върху което да изливам гнева си.“

Н. К. 13 г. (ИЛ 85)

Не бихме искали да пропуснем да отбележим, че при по-голямата част от изследваните лица се наблюдава по-скоро положителна самооценка. Бихме могли да демонстрираме това, като представим част от качествените самоопределения, които са използвали децата при отговора на въпроса „Кой съм аз?“. „много добре се справям“, „имам чувство за хумор“, „рисувам много хубаво“, „макар че съм дете на разведени родители, аз съм щастлива“, „умея да разбирам хората“, „аз съм красив и се харесвам много“.

В повечето от протоколите на децата на разведени родители се наблюдава употребата на положителни описания като: „гледам от добрата страна на нещата“, „ще се справя, защото съм силна и вярвам“, „радвам се, че съм

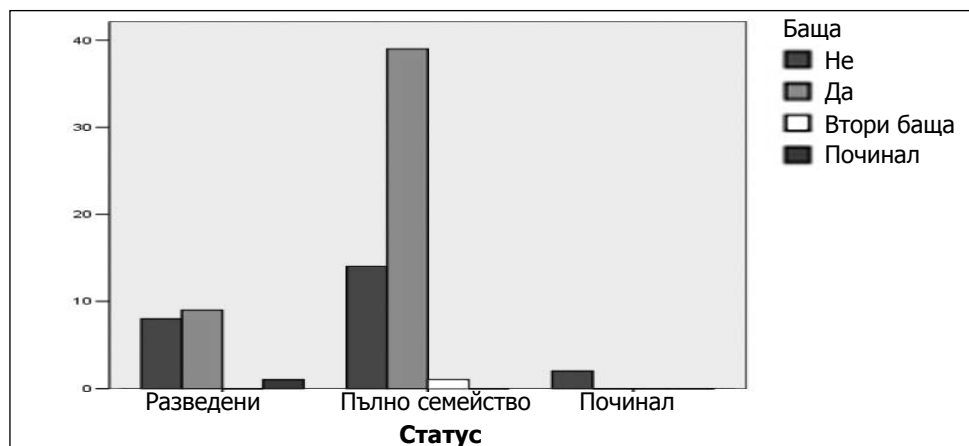
това, което съм“, „не съм нещастна от развода на нашите, защото никой от тях не ми е поставял граници кога да се срещам с другия“, „обичам живота си“, „аз съм добър човек“.

Следователно в получените данни от нашето изследване при извадката на децата на разведени родители не се наблюдава трайна тенденция към занижени стойности на самооценката. В отделни случаи се констатира наличието на негативни стойности на самооценката, но като цяло при повечето деца се наблюдава положително себевъзприемане. Анализираният от нас данни сочат, че е налице занижена, негативна самооценка и при деца от пълни семейства.

В допълнение ще посочим негативните характеристики по отношение на самоописанията на децата от пълни семейства, изведени от първичната обработка на резултатите: „аз съм малко мързелив“, „обичам да стоя далеч от останалите“, „срамувам се от запознанства с другите хора“, „не съм сигурен в своите решения“, „понякога ми идва да пребия някои хора“, „преди години имах проблеми с нервите“, „аз съм малко неуверено момиче“, „не мога да контролирам емоциите и силата си“, „в мен още от малка има много гняв“, „биех всички, които ме дразнеха“, „почти винаги съм отбягвана от другите“, „имам проблеми с унижаването ми“, „много се притеснявам, защото нервите ми се изчерпват“, „понякога се чувствам нежелана от приятелите си“, „често ми се подиграват, че съм „зубърка“, „приятелите ми са готини, а аз съм просто една загубенячка“.

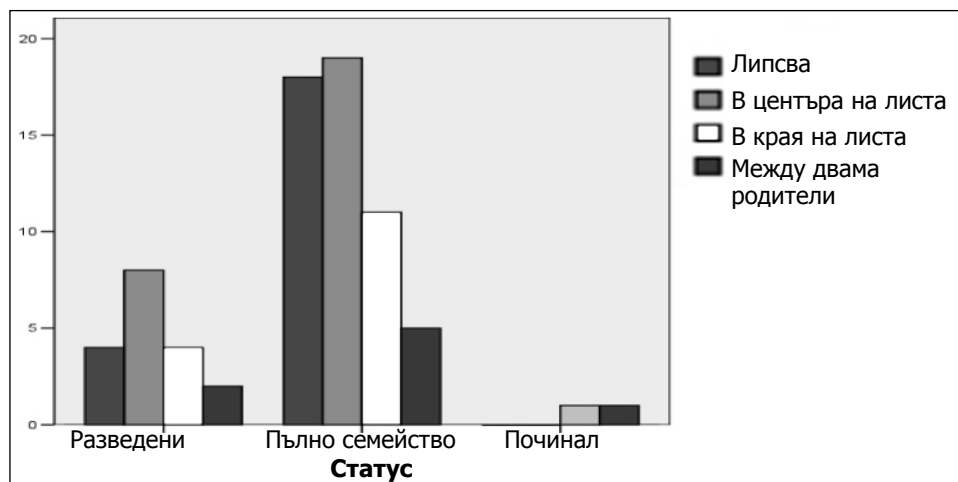
Посочените данни най-вероятно могат да се тълкуват в посока на твърдението, че не толкова самият развод на родителите като феномен е от най-голямо значение за развитието на негативна самооценка при децата, а по-скоро засилените конфликти, противоречия между родителите и в двата типа семейна структура (пълна и непълна), дефицитът на емоционално общуване между членовете в семейството, както и средата от връстници. Отговора на тези и други въпроси бихме могли да търсим в следващо наше изследване при наличие на цялостна обработка на данни, събрани и от двете анализирани групи лица.

Анализът на данните, получени с рисуващия тест „**Моето семейство**“, откроява важен факт, че при анализ на показателя *отсъствие на фигурата на бащата* от рисунките на децата се регистрира тенденция към липса на изобразяване на втория родител при почти половината от децата на разведените. Немалък брой са и децата от пълни семейства, които също изключват този образ – 26 %. Според нас подобни проценти подкрепят наблюдението, че в съвременните семейства се забелязва отсъствие на вътрешносемеен диалог, твърде неустойчиви са правата и отговорностите на членовете – майка, баща, дете, баби, дядовци. Наред с това, авторитетът на бащата рязко намалява за сметка престижа на все по-еманципираните млади жени. Тези тревожни данни ги съотнасяме с дефицита на общуване и редките срещи с бащата и са представени в диаграма 1.

Диаграма 1. Честота на присъствие фигурата на бащата при децата от двете групи

При анализ на позицията на фигурата на детето в изображението на семейство се установи, че при 45 % от децата в непълни семейства детето представя себе си най-често или в странична позиция от останалите членове, т. е. по-скоро в изолация, или образът му изобщо липсва. Не бива да се пренебрегва и резултатът при децата от пълни семейства, за които този процент е 55 % от всички участници с такъв статус. В диаграма 2 са представени получените резултати:

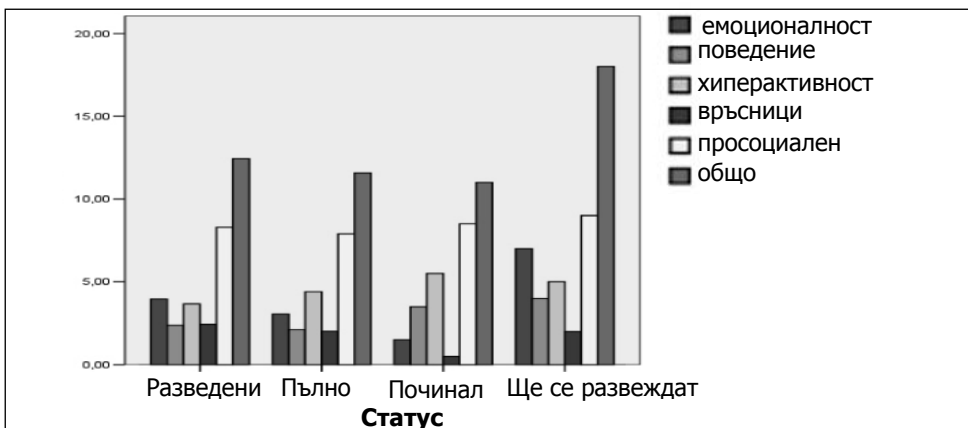

Диаграма 2. Честота на разпределение на позицията на фигурата на детето в рисунките на децата от двете групи

Нашето тълкуване на подобни данни съотнасяме с няколко на брой определящи фактора за съществуването на съвременните семейства. Един от тях е социално-икономическата динамика и трудностите при адаптиране към промените, пред които са изправени повечето български родители. В момента сред голяма част от тях се наблюдава липса на трудова заетост и неудовлетвореност от качеството и начина на живот. Налице е чувство на тъга, песимизъм по отношение на утрешния ден, повишена тревожност и депресивни състояния. Немалък е броят на тези родители, които тешат своето недоволство чрез употребата на психоактивни вещества, на транквиланти или дори по-лошо прибягват до насилие върху членовете на собственото си семейство, без да имат ясна представа защо го правят.

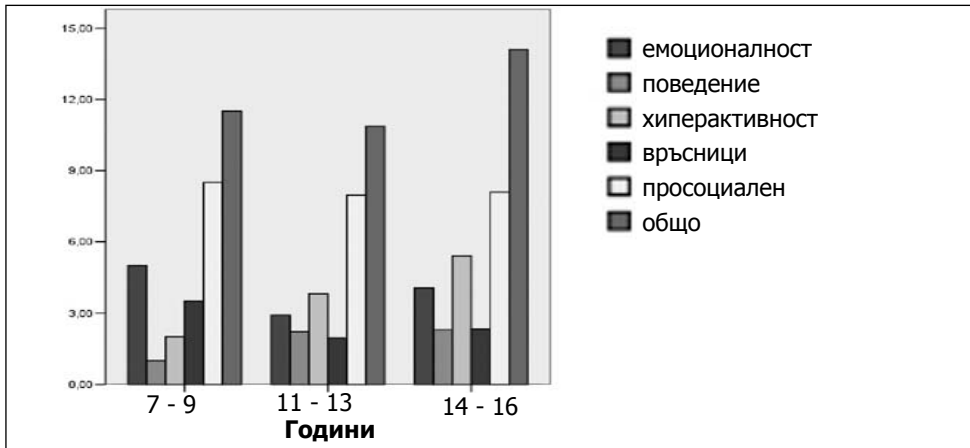
В противовес на този вид семейно съществуване са налице голям процент родители с професионална свързаност, която директно влияе на малкото и често пъти некачествено отделено време за детето (липса на съвместни игри между родители и деца, на разходки, на четене на книжки, на пълноценно общуване между всички членове на семейството) и произтичащото от това чувство на отхвърленост за най-младите представители на фамилията. Отгук директно се регистрира липсата на ресурс на голяма част от съвременните родители за справяне с трудностите в семейния климат, неспособността за адекватно откликване на детските потребности и произтичащото от тях чувство на самота и неразбраност при децата.

Резултатите от **теста на Гудман** за трудности в развитието показват, че при децата на разведени родители се наблюдава тенденция към трудности в емоционалното им състояние, проблемното поведение, както и при взаимоотношенията с връстниците. В сравнение с тази група при децата от пълни семейства се забелязва слаба тенденция към хиперактивно поведение и дефицит на внимание. Тези данни се вписват напълно и в представените по-горе резултати на американски учени.

Диаграма 3. Честотно разпределение на получените резултати от теста на Гудман в зависимост от статуса на изследваните лица

Погледнати през призмата на факторите „пол“ и „възраст“, данните очертават слаб превес на проблеми в емоционалното състояние при момчетата, а за момчетата този превес е в сферата на проблемно поведение сред децата от двете групи. При децата на 9 години, както и в групата на лицата между 14 и 16 години се наблюдава известна тенденция към проблеми на емоционално равнище, както и завишени стойности в скалата хиперактивност и невнимание при най-големите. Диаграма 4 илюстрира тези данни:

Диаграма 4 . Възрастово разпределение на получените резултати от теста на Гудман

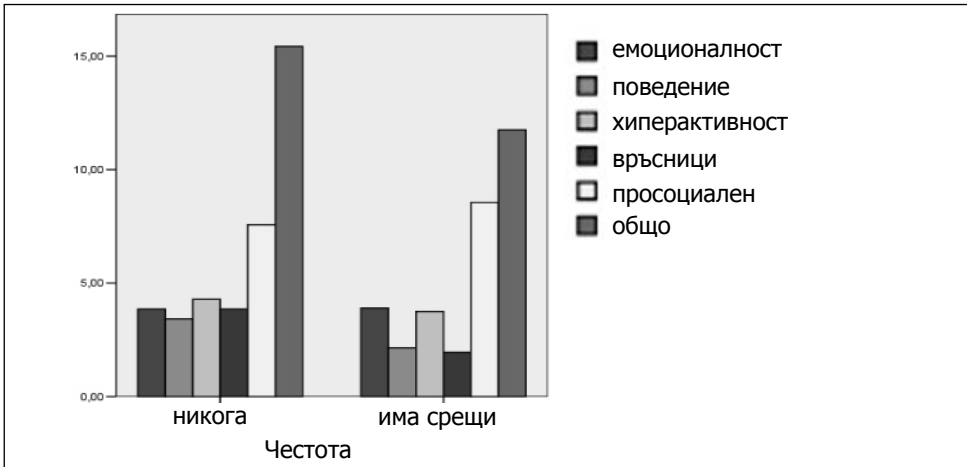
Възрастово разпределение на получените резултати от теста на Гудман

В нашето изследване установихме, че честотата на срещите между детето и втория родител е фактор за зараждането на трудности при развитието. Констатирахме, че децата, които никога не са се срещали с другия си родител след развода, показват по-високи стойности на проблемно поведение и трудности при взаимоотношения с връстниците. При децата, за които разводът е по-скорошно събитие, се наблюдава тенденция към завишени трудности в емоционалното състояние, а при тези, за които периодът от фактическа раздялата е по-дълъг, се отчита тенденция към хиперактивност и невнимание и трудности при взаимоотношенията с връстници.

Данните са представени в диаграма 5.

4. Изводи и заключение

Съвременните изследвания показват нужда да се разширят познанията и да се достигне максимална гъвкавост при работа със семейства, при които има развод или раздяла или липсващ родител.

Диаграма 5. Разпределение на резултатите от теста на Гудман според честотата на срещи с единия родител след развода

Нашите предложения в тази област са свързани с необходимост да се направи анализ на структурата на Аз-а и видовете самооценка и на децата от пълни семейства, в сравнение с тези от непълни семейства.

Като друга основна цел за бъдещи изследователски проекти се открива идеята да се проучи ролята на липсващия баща, както и на липсващата майка за подрастващите момиче или момче.

Необходимо е да се търсят нови отговори по отношение на вече порасналите младежи от непълни семейства (как се справят в професионалното и семейното реализиране; дали повтарят предложения им модел от родителите, или следват нов).

В заключение може да кажем, че идеята ни беше да разберем малко повече за децата на разведените родители, да открием как се отразява разводът на родителите им върху тяхното чувство за собствена ценност и върху адаптирането им с „новия етикет“. Резултатите говорят ясно, че всяко дете, независимо дали живее в пълно или непълно семейство, има нужда от своите родители, от онези двама, които са го създали и които са израснали с неговата поява, ставайки родители.

Всъщност тези данни за пореден път потвърждават необходимостта от позитивно и емоционално общуване между деца и родители. Далеч сме от мисълта, че сме достигнали до нещо ново и непознато в социално-психологическата практика. Но изпитваме потребността да повторим и подскажем още веднъж на всички родители, които се намират в труден период, в криза, че тяхна задача е подобно на дървото, брулено от вятъра, да оцеляват. И това

„оцеляване“ да се случва най-вече, за да се съхрани новото крехко клонче от семейното дърво – детето.

Не бихме искали да пропуснем и да отбележим ролята на фамилната терапия като препоръка към родителите, които срещат трудности при опазването на семейното огнище (било то от непълни или пълни семейства). Именно затова в книгата на Робин Скинър и Джон Клийз „Семейството и как да оцелеем в него“ (1995) се твърди, че за да просъществува здравето на семейството, е необходимо промяната да се случи, като двамата партньори извадят дълго таеното „зад жалюзите“.

По отношение на **възпитанието в увереност и формирането на положителната самооценка у младия индивид** ще подчертаем само няколко основни момента, които биха спомогнали за осъществяването на подобно начинание за родителите, а именно: **физическия контакт** и докосването с любов, които се превеждат от детето като „Мил съм“; **позитивното общуване** между малкия човек и грижещите се за него, което включва даването на кураж, стимулирането към опитване на различни неща, да повтаря търпеливо и без да се обезсърчава, както и оценяването на всеки малък успех; **самооуважение** или необходимостта да се подчертават качествата на детето и неговият потенциал, насърчаване на децата да приемат грешките си като част от процеса на научаване, а не като причина да падат духом и да се подценяват. Перфекционизмът, който понякога бива насаждан от възрастните, има парализиращ ефект, защото поражда у детето страх да не сгреша. Това, от своя страна, води малкия човек към липса на всякаква активност, защото се страхува да не сбърка и така ограничава своя опит и развитието на способностите си.

Възрастните имат още една задача, ако искат да отгледат дете, уверено в себе си, и тя е свързана с това, да му помогнат да изгради сигурна представа за света. Позитивното възприятие за света и другите хора би научило малкия човек да използва възможностите, които му се предлагат, да се отнася с доверие, без да пренебрегва, разбира се, и съществуващите опасности. Отново с помощта на родителите си той може да открие своите природни дадености и наклонности и по такъв начин да увеличи вътрешното си усещане за ценност на „Аз-а“.

За детето е нужно уважението на родителите. Колкото и малко да е то, е необходимо те да гледат на него като на отделен човек. Дори и несъзнателният натиск, породен от очакванията на родителите, предизвиква у малкия човек усещането, че никога не е достатъчно добро, „идеално“ и че не може да се доближи до очакванията на мама или татко. Ето защо е важно големите да приемат детето си такова, каквото е, с цялото му очарование, както и с недостатъците му, за да може и то само да се приеме и да се научи как се преодоляват по-лесно конкретните проблеми.

И не на последно място щастливо несъвършеният родител трябва да приеме без драматизъм, че не е перфектен, че се случва на всеки да греши, защото сме човешки същества, и не трябва да спираме да се учим от и за децата си (виж повече Сантагостино, 2008).

4.1. Предложения за превенция на семейството

В заключение бихме искали да се върнем още веднъж към жизнеутвърждаващото твърдение, че семейството е система и всеки член в тази система е еднакво важен със своето съществуване, за да се съхрани целостта ѝ.

Като резултат от нашето изследване бихме искали да представим нашите предложения за превенция на семейството и за осигуряване неговата цялост, като обърнем специално внимание на ролята на родителя във взаимодействието дете-възрастни.

Според нас на родителите трябва да им се осигурява пространство и време, в което свободно и без страх да разговарят за проблемите си, свързани с отглеждането на детето. Това би могло да се случва чрез създаването на Училище за родители. На подобно място биха могли да се провеждат групови и индивидуални консултации с родители по определена тематика. При подобна работа с родителите не трябва да се набляга на чувството на вина за проблемите, а най-вече да се подкрепя необходимостта от промяна и преосмисляне на взаимоотношенията между членовете в семейството. Едновременно с това може да се включат интерактивни занимания между родители и деца, разиграване на сюжетно-ролеви игри и общи творчески дейности.

На родителските срещи в детските градини и училищата да се подчертава значимостта на позитивното общуване между родители и деца.

Препоръчително е да има психолози в детските градини и ясли, които да улесняват и подкрепят общуването между възпитатели, деца и родители.

Би било добре да се създадат родителски групи за взаимопомощ на територията на детските заведения и училища, където да се обсъждат психологическите характеристики на децата от определена възраст и възможно най-адаптивното родителстване във всяка възраст на детето.

От родителите, от учителите, от нас – психолозите, както и от прилагането на мултидисциплинарния подход в социалната сфера, зависи доколко ще помогнем на семействата в България да оцелеят.

Благодарности

Авторката благодари на всички деца и родители, участвали в изследването, както и на проф. д.п.н Иван Димитров за подкрепата и вдъхновението. Изказваме своята признателност на децата, родителите, преподавателите и директорите на 92. ОДЗ „Мечта“ (филиал), 28. ОДЗ „Ян Библиан“, 138. СОУ „Проф. Васил Златаров“, НГПИ „Св. Лука“.

ЛИТЕРАТУРА

- Аргайл, М., М. Хендерсън (1989). *Анатомия на човеишките отношения*. С.
Боянова, В. (2001). *Родители и деца*. С.
Бъчева, С. (2009). *Семейство и дете*. С.
Дилова, М. (2008). *Експериментална психология на себепознанието*. С.
Мирчева, К. (2005). Видове семейства и типове родители. *Обществено възпитание*, 6, 8 - 16
Национален анализ на положението на българските деца и семейства (1992). УНИЦЕФ, С.
Сантагостино, П. (2008). *Как да отгледаме дете, уверено в себе си*. С.
Скинър, Р., Дж. Клийз. (1995). *Семейството и как да оцелеем в него*. С.
Abelsohn, D. (1992) A „Good Enough“ Separation: Some Characteristic Operations and Tasks, *Fam Proc* 31:61-83, Dolto, F. (1978). *Quand les parents se separent*. P.
Hodges, W. (1992). *Interventions for children of divorce*. N.Y.
Schmitzer, P. (1997). *Tales of the Absent Father: Applying the “Story” Metaphor in Family Therapy*, N.Y.

SELF-ASSESSMENT AND DEVELOPMENTAL DIFFICULTIES IN CHILDREN AND ADOLESCENTS OF DIVORCED PARENTS

Abstract. The present article discusses current views on the structure of the family institution and in particular on the divorce as prevalent in recent years. The article presents studies of different authors with a similar theme. The exhibition met with empirical research conducted on the topic during the months of April-May 2011. The subject of the discussion is the sum of 149 respondents with a questionnaire of R. Goodman, 20 persons tested with the test, “Who am I?” and 74 children studied drawing test “My family“. The conclusions drawn are the most important psychological implications for practice, the deficits and the prospect of future research horizons. An attempt is made to derive guidelines for parents about how to educate children, so that could they grow confident. There are also presented other ways and means to prevent the negative effects of divorce on children through the work of family counselors and therapists in order to preserve the family.

Boryana Teodosieva
✉ e-mail: bshishkova@abv.bg
GSM: 0896 060 731